

УДК 811.161.2'06
Д31

Серія «Актуальна тема»

Ілюстрації Вікторії Смаль
Дизайнер обкладинки Оксана Йориш

Демська О.

Д31 Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга / Оріся Демська ; худ. Вікторія Смаль. — Х. : Віват, 2024. — 304 с. ; іл. — (Серія «Актуальна тема», ISBN 978-617-690-089-4).

ISBN 978-617-17-0198-4

На культурній мапі модерної української мови є дві важливі точки: Бад-Емс, звідки указом намагались переконати світ, що української мови немає, не було і бути не може, і Страсбург — точка, де починається її нова історія як однієї з офіційних мов Європейського Союзу.

Оріся Демська розповідає історію української мови, починаючи з моменту розпаду індоевропейської прамови і до наших днів, про її взаємодію з іншими мовами, протистояння з російською, про українізацію і росіянізацію, про поразки, із яких вона таки вийшла переможницею.

Просто про формування української державності і національної ідентичності через мову і завдяки мові.

УДК 811.161.2'06

ISBN 978-617-690-089-4 (серія)
ISBN 978-617-17-0198-4

© Демська О. М., 2023
© ТОВ «Видавництво «Віват»», 2024

ПЕРЕДМОВА

З БАД-ЕМСА ДО СТРАСБУРГА

Що поєднує Німеччину, Італію, Хорватію, Фінляндію, Естонію, Латвію, Литву та Україну? Відповідей може бути багато. Наприклад, те, що ці країни підтримують нас у великій російсько-українській війні початку XXI століття. Проте аж ніяк не спаде на думку, що в них однакова мовна логіка виникнення модерної держави. Сучасний польський лінгвіст Роман Шуль формалізує цю логіку як «мова — народ — держава». Узагальнена формула «мова — народ — держава» працює так: люди, які спілкуються говірками однієї мови, починають відчувати між собою зв'язок — той зв'язок спричиняє почуття спільності людей — на основі такої спільності формується один народ — цей народ вирішує створити політичну організацію, що має назву держава. Інакше кажучи, це філологічні держави. Тому знати їхню історію означає знати історію їхньої мови.

Історію можна розповідати по-різному. Зазвичай ідеться про хронологічну послідовність подій. У мене завдання трохи інакше: розповісти історію української мови як історію ключових подій. Подій, які мусили відбутися. Які визначають майбутнє, що має відбутися. Наприклад, виникла Київська держава. Володимир хрестив Русь. Християнство взяв із Візантії. Людність Київської держави стала православною. Отримала Святе Письмо церковнослов'янською мовою. Не латиною. Перехід із латини на народні мови — окрема революційна культурна подія Європи. У нас цього не буде. Натомість буде щось інше. Або інший приклад: чи могло не бути Валуєвського указу? Тільки за умови, якби Котляревський не перелицював «Енеїди», Морачевський не переклав Святого Письма народною мовою й не було Шевченка. Ну і якби українці захотіли бути московитами.

Коли слов'янські діалекти вперше засвідчили своє існування у світі, дві найвпливовіші мови — грецька й латинська — визначали правила гри. У їхній тіні перебували всі інші мови континенту, зокрема такі сильні сьогодні, як-от англійська, французька чи німецька. Коли українська мова робитиме перші самостійні кроки й проживатиме давній період, латина буде мовою європейської університетської освіти, науки, права, літератури, а грецька — офіційною мовою найвпливовішої світової держави. Коли наша мова то підійматиметься,

то падатиме протягом тривалого середньоукраїнського періоду, латина стане третьою священною мовою Біблії нарівні зі староеврейською та старогрецькою, щоб, урешті-решт, поступитися живим народним мовам Європи і зникнути з ужитку, лишивши за собою невеличкий простір Ватикану. Достоту, як зникне Візантія, разом із нею відійде старогрецька мова. Від часу найбільшої сили старогрецької й латини українська мова, як і багато інших живих мов континенту, мала примарні шанси дожити до сьогодні. Усупереч усьому це сталося.

Українська протягом своєї історії не змагалася ні з грецькою, ні з латинською, ні навіть із церковнослов'янською, а співпрацювала із церковнослов'янською та польською. Вступила в непримиренне протистояння з російською. Здавалося б, усе без шансів. І знову-таки — вистояла. Кілька разів умирала — і ці кілька разів відроджувалася. Схоже на історію життя легендарної особистості. Людини-переможця. Саме оця історія української мови про перемогу найцікавіша.

Історія ключових мовних подій лягла в основу книжки «Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга». Бад-Емс і Страсбург — два західноєвропейські міста, які визначають дві головні точки культурної історії модерної української мови. Відстань між ними — двісті сорок один кілометр. Пішки йти два дні й чотири години. Для українців та української мови інша метрика:

сто сорок шість років із далеко непересічними подіями. Пункт виходу з Бад-Емса — «українського язика нет, не было і быть не может». Мета Страсбурга — українська мова як двадцять п'ята офіційна мова Європейського Союзу.

Карта історичного мовного світу, яким подорожува- тимемо, закодована у змісті цієї книжки. Декодувати зміст можна послідовно, якщо читати історію за історією, а можна як ворожіння на тексті, вибірково, бо кожен розділ — то окрема історія.

Наперед кажу: з фаху я філологиня-«сучасниця», тож усі мої зацікавлення обертаються навколо сучасного й майбутнього мови. Наукова історія мови — світ, у який «сучасник» може заходити лише на запрошення. Цього правила я обов'язково дотримаюся. Моя невелика роль полягає в тому, щоб бути перекладачем історії української мови зі складної наукової мови на мову «просту», зрозумілу і, сподіваюся, цікаву для посполитого читача. Причому лише тієї частинки історії мови, яку назве- мо культурна історія мови.

Наберуся відваги, щоб умовно поділити авторів- науковців. Одні завжди бачать більше місто. Інші — більше будівлі. Для одних важливі масштаби. Для інших — деталі понад усе. Одні ґрунтують полотно. Інші вимальовують на ньому дахи, двері та вікна. Обидва важливі, але не варто очікувати від тих, хто бачить місто, що вони писатимуть про будівлі, і навпаки. Я досте-

менно про місто, напевно, трошки з будівлями, але про місто.

«З Бад-Емса до Страсбурга» — це популярна історія української мови, що розповідає читачеві без фахової філологічної підготовки про ключові події культурного життєпису мови, які визначали розгортання всього її життєвого шляху від виникнення перших власне українських мовних рис до перетворення на одну з європейських мов. Мета цієї книжки — переосмислити гранд наратив жертви. Описати культурну історію мови в контексті епох, ідей і мовних практик. Побачити перемогу у вирі століть.

Цієї книжки не було б без видавництва *Vivat* та Олени Рибки, що запропонували написати історію української мови, і без моєї сестри, яка пролобіювала інтереси видавців. Спасибі вам, Олено та Лесю, за надзвичайний досвід, віру й довіру. Вдячна Мамі та похресниці Любі, які тримали кулаки всі п'ять місяців роботи над книжкою. Слова подяки Оксані Продан, яка дуже лаконічно й точно намалювала мені мого читача. Спасибі Павлові Левчуку за українсько-польські мости, а не стіни. Дякую отцеві Андрію Зелінському за коротку розмову про Київську державу й відчуття відваги. Спасибі Тетяні Козаченко, яка зателефонувала тієї миті, коли я збиралася здатись. Запрошення до Лондона змінило плани. Вдячність Сергієві Головатому за живе свідчення подій конституційної ночі та історії творення 10-ї статті

Конституції України. Мої слова подяки редакторові Євгенові Редьку за неперевершене чуття мови і талант читати та відчитувати.

Моя велика екзистенційна вдячність Татові. Без його «не святі горшки ліплять» і «до відважних світ належить» цієї книжки таки не було б.

Подяка над подяками Збройним силам України. Кожному воїнові — жінці й чоловікові, які мужністю та життям дали мені шанс написати цю історію української мови.

Спасибі самій Мові — моїй силі та слабкості. Сподіваюся, тобі сподобається твоя трохи інша історія.

ВПРАВИ З РЕКОНСТРУКЦІЇ

Творення мови — надзвичайно складний і тривалий процес. Будь-яка мова починає з того, що визначає свою систему звуків та принципи їх поєднання. У такий спосіб вона забезпечує унікальність звучання. На землі ледве чи знайдемо мови, які однаково звучать. Потім береться за слова і граматику: визначає правила творення, відмінювання, поєднування та узгодження слів. Протягом століть формуються риси мови, що майже назавжди залишаються в ній. Зокрема, у сучасній українській мові з найдавніших часів маємо *один, олень, осінь*, а не *jeden, jeleń, jeseń*; змінюємо у словах приголосні *z, k, x* на *з, ц, с* перед *і*: *книга — книзі, Гамбург — у Гамбурзі, дочка — дочці, альманах — в альманасі, капелюх — у капелюсі*; вживаємо форми *домові, верхові, медові* паралельно з *дому, верху, меду*; маємо кличний відмінок: *brate, друже, сестро, дитино*; вимовляємо *голова, нога, голуб*, а не *голова, нога, голуб; жонатий*,